



**ТӨЛЕМ БАЛАНСЫ.  
ВАЛЮТА БАҒАМЫ**

**Мақсаты:** төлем балансының макроэкономикалық мәнін ашу, оның негізгі баптарына сипаттама беру және олардың өзара байланыстылығын көрсету. Макроэкономикалық саясаттың төлем балансы жағдайына әсерін қарастыру. Төлем балансының артықшылығы мен тапшылығына тоқталу. Валюта нарығының түсінігін ашу. Валюта бағамының түрлерін қарастыру.

## **Дәріс жоспары:**

1. Төлем балансы: мәні, құрылымы, баптарының өзара байланысы.
  2. Валюта нарығы. Валютаның әртүрлі бағамдары.
-



«Төлем балансы» ұғымын макроэкономикалық ғылымға XVIII ғасырда меркантилизмнің соңғы өкілі, шотланд экономисі Джеймс Стюарт (1712-1780) енгізген. Ал төлем балансын құрудың әдістері жүйелі түрде Англия мен АҚШ-та алғаш рет қалыптасты. Ал қазіргі уақытта, төлем балансын құрудың толық сызбасы Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) ұсынысымен жасалады.

**Төлем балансы** - әдетте, бір жыл уақыт аралығында резиденттер мен резидент еместердің арасындағы жасалған сауда-саттық және қаржылық келімдер туралы статистикалық есеп-қисап. Төлем балансын талдау негізінде қандай да бір елдің сыртқы экономикалық тепе-тендікке жете алу мүмкіндігін түсіндіруге болады.

**Кредит** - нәтижесінде елден құндылықтар кететін және солар үшін елге шетел валютасындағы ақшалай ағындар келетін келісімдер жиынтығы және бұлар «плюс» белгісімен жазылады.

**Дебет** - нәтижесінде ел сатып алатын құндылықтарға айырбас ретінде валютасы сыртқа кететін келісімдер және бұлар «минус» белгісімен жазылады.

Кредит пен дебет арасындағы айырмашылық *шот сальдосы* деп аталады.



**Сауда балансы** – белгілі бір уақытта (ай, тоқсан, жыл) құндық сипаттағы енгізілетін және сыртқа шығатын тауарлар арасындағы арақатынасты көрсететін қандай бір елдің немесе әлемдік нарықтағы елдер тобының экономикалық экономикалық жағдайынан хабардар ететін негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің бір түрі.

Сәйкесінше, бұл баланс тек сауда ағындарының баптарымен ғана жүріп отырады

**Ағымдық операциялар балансы** - сауда балансының сальдосынан тұратын, қызметтердің экспорты мен импорты туралы мәліметтерді және біржақты трансферттерді (зейнетақылар, сыйлықтар, ақша аударымдары, шетелге қайтарымсыз көмек) қамтитын, сонымен қатар, инвестициялық табыстар балансы сальдосын да өзіне қосатын төлем балансының бір бөлігі. Егер ағымдық операциялар балансы оң болса (активті сальдо), онда сол ел шет елдерге қарағанда нетто-инвестор болып табылады, яғни әлемдік нарықта *кредитор* болып табылады. Ал егер ағымдық операциялар балансы теріс болса (пассивті сальдо), онда сол ел шет елдерге қарағанда *қарыздар* болып табылады. Олай болса, бұл баланс жиынтық ұлттық табыстар мен жиынтық ұлттық шығындар арасындағы айырманы сипаттайды

**15.1-кесте. Төлем балансының құрылымы**

Шоттың атауы	Кредит (+)	Дебет (-)
<p><b>1. Ағымдық операциялар шоты</b></p> <p><i>Сауда балансы</i>  <i>Қызметтер балансы</i>  <i>Еңбекақы балансы</i></p> <p><i>Инвестициялық табыстар балансы (пайыздар, дивидендтер)</i></p> <p><i>Ағымдық трансферттер балансы</i></p>	<p>Тауарлар экспорттау                      Қызметтерді экспорттау                      Резидент еместерден түсетін қаржылар</p> <p>Алынған табыстар</p> <p>Қаражаттар алу</p>	<p>Тауарларды импорттау                      Қызметтерді импорттау                      Резидент еместерге төленетін төлемдер</p> <p>Төленген табыстар</p> <p>Қаражаттарды беру</p>
<p><b>2. Капитал қозғалысы және қаржы операцияларының шоты</b></p>	<p>Резидент еместерге міндеттемелердің өсуі немесе оларға талаптардың төмендеуі</p>	<p>Резидент еместерге талаптардың өсуі немесе оларға міндеттемелердің төмендеуі</p>
<p><b>3. Ресми валюталық резервтер өзгерісі</b></p>	<p>(+) – төмендеу</p>	<p>(-) – өсу</p>



**Капитал қозғалысы балансы** - бұл тікелей және портфельдік инвестициялардан құралатын, ұзақ мерзімдік мемлекеттік және жеке банктік займдарды қамтитын, бұрын алған (берген) қарыздардың бір бөлігін төлеу (алу) операцияларын қарастыратын, сонымен қатар, қысқа мерзімді капиталды, мемлекеттік бағалы қағаздар мен міндеттемелерді, банктік депозиттерді, банкаралық қарыздарды, қысқа мерзімді несиелерді өзіне қосатын төлем балансының екінші бір бөлігі.

**Қорытынды баланс** - сауда балансын, ағымдық операциялар балансын және капитал қозғалысы балансын өзіне қосатын жиынтық баланс. Қорытынды балансқа мыналар кірмейді: ресми резервтердің өзгеруі, мемлекеттің алтын қоры, ХВҚ-ғы елдің резервтік позициясы, валюталық активтер, қарыз бойынша ар-найы құқықтар (СДР - специальные права заимствования).



## Төлем балансы шоттарының өзара байланысы.

Төлем балансының шоттары бір-бірімен тығыз байланыста болады. Оны негізгі макроэкономикалық теңестік арқылы түсіндіруге болады:

$$Y = C + I + G + X_n.$$

Егер теңдеудің сол жақ және оң жақ; бөлігінен тұтыну шығындары мен мемлекеттік шығындарды алып тастайтын болсақ, онда біз мынаны аламыз:

$$S = I + X_n,$$

мұнда,  $Y - C - G = S$ , яғни ұлттық жинақтарды (жеке және мемлекеттік жинақтардың қосындысы) білдіреді. Бұл теңдеуді басқаша түрлендіріп негізгі макроэкономикалық теңдікті ала аламыз:

$$X_n = S - I,$$

мұнда,  $X_n$  - экономиканың сыртқы балансы;

$S - I$  - экономиканың ішкі балансы.

Нақтырақ айтатын болсақ,  $X_n$  - ағымдық операциялар шотының сальдосы,  $S - I$  - капитал қозғалысы шотының сальдосы болып табылады.

Соңында, негізгі макроэкономикалық теңестіктің мынадай жазуын ала аламыз:  $X_n + (S - I) = 0$

Төлем балансын талдаудың осындай логикасы *кредит пен дебеттің барлық баптарының сомалары нөлге тең болады* дегенге негізделеді

**Төлем балансының тапшылығы** ағымдық операциялар шоты мен капитал қозғалысы шоты сомаларының бір-біріне тең болмайтындығымен түсіндіріледі. Мысалы, ағымдық операциялар шотының теріс сальдосы капитал қозғалысы шотының сондай сальдосы бойынша бір-біріне тең емес:  
 $X_n + (I - S) < 0$ .

Төлем балансы тапшылығының мәнін толық түсіндіру үшін төлем балансының үшінші шоты - *ресми валюталық резервтер өзгерісі* категориясын қолдануға тура келеді. Бұл жерде Орталық банк төлем балансының тапшылығын валюталық интервенциялар құралымен реттейді. Орталық банктің іс-әрекеттері нәтижесінде ресми валюталық резервтердің өзгерісі төлем балансының барлық баптарының сомаларын кредит пен дебет бойынша нөлмен шығаруға мүмкіндік береді:

$$X_n + (I - S) + \Delta R = 0.$$



**Валютаның айырбас бағамы** - бұл әртүрлі елдер валюталарының арақатынастары; бір елдің ақша бірлігі бағасының екінші бір елдің ақша бірлігі бағасына қатынасы. Ұлттық және шетелдік валюта бағамын тіркеуді **валюталық белгіленім** (котировка) деп атайды. Шетел валютасы белгіленімінің тікелей және кері белгілеу деген түрлері болады.

*Шетел валютасының тікелей (тура) белгіленімі:* ұлттық валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын шетел валютасы бірлігінің бағасы. Мысалы, 1 долл. = 150 тг.

*Шетел валютасының кері белгіленімі:* шетелдік валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын ұлттық валюта бірлігінің бағасы. Мысалы, 1 тг. = 0,006 долл.

**Валютаның айырбас бағамы** - бұл әртүрлі елдер валюталарының арақатынастары; бір елдің ақша бірлігі бағасының екінші бір елдің ақша бірлігі бағасына қатынасы.

Ұлттық және шетелдік валюта бағамын тіркеуді **валюталық белгіленім** (котировка) деп атайды. Шетел валютасы белгіленімінің тікелей және кері белгілеу деген түрлері болады.

*Шетел валютасының тікелей (тура) белгіленімі:* ұлттық валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын шетел валютасы бірлігінің бағасы. Мысалы, 1 долл. = 150 тг.

*Шетел валютасының кері белгіленімі:* шетелдік валюта бірлігінің белгілі бір көлемімен анықталатын ұлттық валюта бірлігінің бағасы. Мысалы, 1 тг. = 0,006 долл.

Айырбас бағамы жалпы алғанда валюта нарығындағы валютаға сұраныс пен валюта ұсынысы арқылы анықталады. **Валюталық нарық** - әртүрлі елдердің валюталары сауда-саттыққа түсетін нарық. Көптеген банктер, фирмалар, биржалар, айырбас орындары шетел валюталарымен сауда-саттық қатынастарын жүргізіп отырады.



Валюта бағамының атаулы және нақты валюта бағамы деген түрлері бар.

**Атаулы валюта бағамы** - екі ел валюталарының салыстырмалы бағасы. Яғни, бір ел валютасының екінші ел валютасына шаққандағы бағасы. Атаулы валюта бағамын белгілеу үшін «айырбас бағамы» ұғымы қолданылады.

**Нақты валюта бағамы** - екі елде өндірілген тауарлардың салыстырмалы бағасы. Осыны мынадай шартты мысалмен түсіндіруге болады.

Нақты айырбас бағамын табу үшін мына формула қолданылады:

$$\varepsilon = P/eP^*$$

мұнда,  $\varepsilon$  - нақты айырбас бағамы;  $P$  - отандық тауардың бағасы;  $P^*$  - шетелдік тауардың бағасы;  $e$  - тікелей белгіленімдегі шетел валютасының атаулы айырбас бағамы.

**Нәтижесінде, мынадай сандарды алуға болады:**

$$90\ 000 \text{ тг.}/(150 \text{ тг./USD}) \times 6\ 000 \text{ USD} = 90\ 000/900\ 000 - 0,1$$

Таза экспорт нақты айырбас бағамының функциясы болып табылады, яғни таза экспорт ( $X_n$ ) пен нақты бағам ( $\epsilon$ ) арасында кері байланыс бар:

$$X_n = f(\epsilon).$$

Нақты айырбас бағамының формуласынан оның атаулы айырбас бағамына және екі елдегі бағалар деңгейіне тәуелділігін көруге болады, Өз кезегінде, атаулы айырбас бағамына бірқатар негізгі факторлар әсер етеді:

- елдердің ЖІӨ-гі немесе ұлттық табысындағы салыстырмалы өзгерістер;
- нақты пайыздың салыстырмалы қойылымдары;
- алыпсатарлық операциялар және күтімдер;



## Сатып алу қабілеттілігінің тепе-тендігі (паритеті) теориясы

Сатып алу қабілеттілігінің паритеті теориясын қарастырмас бұрын, ең алдымен, экономикалық теориядан белгілі *ортақ баға заңын* еске түсіру қажет, яғни оның мәні мынада: қандай да бір тауар жетілген бәсеке жағдайында әртүрлі аймақта бір уақытта әртүрлі бағамен сатыла алмайды.

Ортақ баға заңы халықаралық нарықтарда қолданыс тауып **сатып алу қабілеттілігінің паритеті теориясы (СҚП)** деген атқа ие болды. Кезінде СҚП идеясын бірінші болып

Д. Рикардо алға тартқан, бірақ ол теория ХХ ғасырдың басында швед экономисі

Г. Кассельдің еңбектерінен кейін ғана белгілі бола бастады. Бұл теорияны былай тұжырымдауға болады: *егер халықаралық нарықтарда алыпсатарлардың әрекеттері жүзеге асырыла алатын болса, онда қандай да бір ақша бірлігі (доллар, еуро және т.б.) барлық елдерде бірдей сатып алушылық қабілеттілікке ие болуы тиіс.*

СҚП теориясының екі нұскасы бар: абсолюттік СҚП және салыстырмалы СҚП.

*Валюталардың абсолюттік СҚП-і* атаулы айырбас бағамы екі елдегі бағалар деңгейінің арақатынасына тең болады дегенді білдіреді.

СҚП теориясы абсолюттік нұсқасында нақты айырбас бағамы өзгеріссіз қалуы үшін, атаулы айырбас бағамының қалай өзгертіндігін білдіреді және ол 1-ге тең болуы тиіс, оны төмендегі формуладан көруге болады:

$$\varepsilon = P/eP^* = 1.$$



*СҚП теориясы салыстырмалы нұсқасында* былай сипатталады, яғни валюталардың атаулы айырбас бағамдарының өзгерісі осы елдердегі бағалар деңгейінің өзгерісіне сәйкес келеді. Атаулы айырбас бағамының қарқынды анықтау үшін мына формула қолданылады:

$$e_{t+1} - e_t / e_t = \pi - \pi^*$$

мұнда,  $e_t$  және  $e_{t+1}$  кезеңдерінде шетел валютасының тікелей белгіленіміндегі атаулы айырбас бағамы;  $\pi$  - елдегі инфляцияның жылдық қарқыны;  $\pi^*$  - шетелдегі инфляцияның жылдық қарқыны.

# Валютаның айырбас бағамының жүйелері.

**Тіркелген айырбас бағамы** - бұл Орталық банктің елдер арасындағы валюталардың ресми арақатынасын бекітуі (мысалы, 150 тг/USD) және оны ұстап тұра алуы.

Орталық банк пен үкімет айырбастың тіркелген бағамын бекітке алғанымен, шетел валютасына деген сұраныс пен ұсыныстың тұрақтылығын сақтап тұра алмайды. Өйкені шетел валютасының сұранысы мен ұсынысына әсер ететін көптеген бар. Олардың бірқатарына тоқталып өтуге болады:

- экономикалық субъектілердің инфляциялық күтімдері.

- салыстырмалы нақты пайыздық қойылымдар.

- экспорт пен импорттағы өзгерістер.



**Девальвация** - бұл тіркелген айырбас бағамы кезінде ұлттық валютаның бағамын ресми жарияланған түрде төмендету

**Ревальвация** - бұл тіркелген айырбас бағамы кезінде ұлттық валютаның бағамын ресми жарияланған түрде жоғарылату.

Импорттерлер мен экспорттерлер тұрғысынан бұл жағдай девальвация шарасына қарама-қарсы болып табылады: импорттерлер ұтады және экспорттерлер ұтылады.

**Еркін қалқымалы айырбас бағамы** - бұл Орталық банктің валюталық нарықта нарықтық сұраныс пен ұсыныстың әсерінен айырбас бағамының еркін түрде құбылуына жол беруі.

Еркін қалқымалы жүйе жағдайларындағы айырбас бағамының өзгерістерін валютаның **күнсыздануы** немесе **қымбаттауы** деп атайды.

Валюта басқыншылығының елдегі ақша ұсынысына әсерін бейтараптандыру үшін Орталық банк осы басқыншылыққа қарама-қарсы болып келетін ішкі активтер (мемлекеттік облигациялар) бойынша келісім-шарттарды жүргізеді. Осындай іс-әрекеттерді **айықтыру** (стерилизация) деп атайды.